

Становлення інституту шлюбу в римському праві та у країнах романо-германського типу правової системи

Олеся БАЛКО,
секретар судового засідання
Львівського апеляційного
адміністративного суду

Розглядаючи процес становлення та розвитку інституту шлюбу в країнах романо-германського типу правової системи, слід докладно проаналізувати їхнє сучасне законодавство, зокрема Французький цивільний кодекс (ФЦК) 1804 року, Німецьке цивільне уложення (НЦУ) 1900 року, Сімейний кодекс України 2002 року.

До правових понять інститутів сімейного права дослідники зверталися не раз, проте фундаментальні вікові принципи, на яких вони ґрунтуються, з часом дедалі частіше викривляються в суспільній і правовій свідомості. Так, проблемними залишаються питання виникнення шлюбу, його розуміння та значення.

Крім того, на сучасному етапі розвитку законодавства Україна прагне відповідати правовим принципам загальноєвропейського права, що сприяє правовій уніфікації національних законів та є наслідком і передумовою доктринальної згуртованості правових систем.

Юридична сутність інституту сімейного права Римської держави досить широко висвітлена у працях таких дослідників, як Д. Дождев, Є. Харитонов, О. Підпригора та інші. Нормативною базою статті є міжнародно-правові акти, в тому числі Конвенція ООН «Про згоду на вступ у шлюб, шлюбний вік і реєстрацію шлюбів» від 10 грудня 1962 року, Конвенція ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок» від 18 грудня 1979 року.

Стаття ґрунтується на аналізі так званих модельних норм країн континентальної (романо-германської) правової сім'ї: Французького цивільного кодексу 1804 року та Німецького цивільного уложення 1900 року. Процес трансформування української правової системи

у цей тип правової системи потребує аналізу норм Сімейного кодексу України 2002 року на наявність у ньому норм, принципів, формулювань, правових конструкцій тощо, запозичених із римського права і водночас спільних для представників континентальної правової сім'ї.

Варто зауважити, що саме в римському праві зародилася та розвинулася цілісна система норм та понять, яка є базою для сучасного законодавства країн романо-германського типу правової системи. Римські юристи досить ідеалізовано визначали шлюб. Одне з таких визначень належить класичному юристу Модестину: «Шлюбом є союз чоловіка й жінки, спільність усього їхнього життя, поєднання людського й божественного права» [2, с. 365]. У свою чергу, Ульпіан так розумів сутність шлюбу: «Шлюб створюється не співжиттям, але згодою..., і не співжиття створює шлюб, а подружжя любов» [2, с. 366].

Неоднозначність правової природи інституту шлюбу зумовила складність його юридичної конструкції у римському праві, що встановлювало умови, від яких безпосередньо залежала дійсність шлюбу [10].

Це, зокрема, шлюбний вік (*pubertas*) майбутніх чоловіка та дружини, тобто 12 років для жінки й 14 – для чоловіка); *conubium* – відсутність близького споріднення, а також відсутність психічного захворювання та перебу-

вання в іншому шлюбі. Крім того, заборона на шлюб у середині роду (*gens*) – екзогамна природа римського шлюбу – це давнє правило, якого постійно дотримуються [10].

Аналізуючи статті Французького цивільного кодексу 1804 року, шлюб можна визначити як союз чоловіка й жінки, що ґрунтується на взаємній згоді та спрямований на створення сім'ї. Це індивідуальне право публічного характеру, що не може бути ні обмежене, ні відчужене. Важливою характеристикою шлюбу залишається спільність проживання та наявність статевих зносин.

Німецьке цивільне уложення 1900 року також не містить визначення поняття шлюбу, але його нормами (ст. 1303–1309) закріплено, що шлюбний союз (як такий, що укладається на все життя) – це спільне сімейне життя, де подружжя зобов'язується нести відповідальність один перед одним.

Згідно з нормами Сімейного кодексу України 2002 року шлюбом вважається сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану (ч. 1 ст. 21 СКУ) [9].

Для розкриття змін у правовій конструкції цього інституту доречно виокремити основні вимоги, від яких залежить дійсність шлюбу. Тож Французький цивільний кодекс наголошує на такому принципі: «Немає шлюбу, якщо немає згоди» (ст. 146 ФЦК) [11, с. 175]. З цією вимогою сучасне законодавство Франції пов'язує публічність укладання шлюбу, тобто в присутності посадової особи (ст. 181 ФЦК). Не є новою для інституту шлюбу вимога щодо наявності шлюбного віку: не можуть укласти шлюб чоловік, що не досягнув повних 18 років, та жінка, якій не виповнилося 15 років. Проте сучасне законодавство Франції не визнає цього правила абсолютним, і вік може бути знижено за наявності серйозних причин (ст. 144 ФЦК). Ще однією ознакою дійсності шлюбу є відсутність спорідненості: забороняється шлюб між усіма родичами по висхідній і низхідній ліній незалежно від того, виникла спорідненість через шлюб чи поза ним, та свояками цієї ж лінії (ст. 161 ФЦК); а також – між братом та сестрою, дядьком і племінницею або тіткою та племінником. Забороненим є шлюб між двоюрідним дідом та троюрідною племінницею (ст. 162–163 ФЦК) [11, с. 177–179.]. Законний шлюб має також ґрунтуватися на принципі гетеросексуальності, тобто для реєстрації шлюбу необхідною є наявність певних статевих якостей партнерів.

У Німецькому уложенні зазначено такі само вимоги до осіб, які прагнуть укласти шлюб, зокрема: цивільна правоздатність; досягнення повноліття (*pubertas*); відсутність шлюбу чи партнерства з третьою особою; відсутність родинних зв'язків по прямій лінії (це правило діє і в разі, коли сімейні відносини припинилися в результаті усиновлення) (ст. 1306–1308 НЦУ) [1, с. 336–338].

Сімейний кодекс України № 2947-III від 10.01.2002 року, як і законодавства Франції та Німеччини, висуває певні вимоги до осіб, що бажають зареєструвати шлюб, а саме: досягнення шлюбного віку на день реєстрації шлюбу (для жінки – 17 років, для чоловіка – 18 років; вільна згода жінки та чоловіка (примушування до шлюбу є неприпустимим); жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі; дієздатність особи; відсутність споріднення (забороняється шлюб між особами, які є родичами прямої лінії споріднення; рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра; двоюрідні брат та сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця; усиновлювач та усиновлена ним дитина. За заявою осо-

би, яка досягла чотирнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам. Крім того, сучасне законодавство країн романо-германської правової системи (наразі Франції, Німеччини, України) доповнило принцип добровільності укладення шлюбу новим елементом – наявністю медичного сертифіката (ст. 169 ФЦК). У Сімейному кодексі України це звучить як вимога про взаємну обізнаність наречених щодо стану здоров'я (ст. 30), недотримання якої може бути підставою для визнання шлюбу недійсним.

Канонічне право також установлювало умови, необхідні для дійсності шлюбу. У звичаєвому праві європейських племен, як і в римському класичному праві, були заборонені шлюби між особами, що належать до різних верств (наприклад, між вільними і рабами, громадянами та іноземцями). У XII–XIII ст. загалом дотримувалися встановлених ще римським правом вікових обмежень та робили винятки з огляду на місцеві звичаї за умови, що сторони були здатними до зачаття дітей і усвідомлювали характер здійснюваної ними дії. Канонічне право в цей період спростило й послабило давні перешкоди для шлюбу, спричинені кровною спорідненістю або свояцтвом. Менш суворими стали й перешкоди для укладання шлюбу, такі, як перелюб та викрадення нареченої. Перелюб можна було спокутувати, уклавши в шлюб, а викрадач міг одружитися з викраденою, визволивши її [12, с. 276–277]. Але на початку XX століття канонічне право втратило свій вплив у суспільстві. У правовій практиці виявилися розбіжності реальних і декларативних ознак сім'ї та шлюбу, що потребувало формування нової правової ідеології шлюбно-сімейних відносин. Нове світське шлюбно-сімейне право відтворювало насамперед економічні, політичні та ідеологічні інтереси суспільства.

Якщо розглянути нинішній порядок укладення шлюбу, то, наприклад, у Франції обом партнерам слід подати заяву в мерію за їхнім місцем проживання щонайменше за місяць. Після одержання всіх документів служба громадянського стану мерії повинна опублікувати оголошення про майбутній шлюб, яке оприлюднюють протягом 10 днів, раніше яких шлюб не може бути укладений. Під час укладення шлюбу обов'язковою є присутність від двох до чотирьох свідків, якими можуть бути близькі родичі. Службовець відділу цивільного стану мерії зачитує права й обов'язки подружжя, запитує молодят, чи прагнуть вони одружитися, і в разі позитивних відповідей іменем закону оголошує їх чоловіком і дружиною. Подружнім парам видають так звану сімейну книгу (*livret de famille*), до якої вносять усі офіційні події, наприклад народження дітей, розлучення або смерть.

Процедура укладення шлюбу в Німеччині також має офіційний характер. Особи, які бажають одружитися, зобов'язані особисто в присутності одне одного подати заяву до органу реєстрації актів громадянського стану. Шлюб набуває юридичного значення після ствердної відповіді кожного з наречених на запитання посадової особи цього органу про бажання укласти шлюб. Затим відповідний запис вносять до книги реєстрації шлюбів. Укладення шлюбу може відбуватися за участі одного або двох свідків, якщо цього забажають наречені (ст. 1310–1312 НУ) [1, с. 340].

Вимога дотримання процедури офіційності є ваговою для шлюбу, укладеного на законній підставі в країнах романо-германської правової системи. Тому згідно з Сімейним кодексом України до будь-якого державного органу реєстрації актів цивільного стану жінкою

¹ Слід зауважити, що у разі зникнення перешкоди для укладання шлюбу співжиття перетворювалося на законний шлюб (*justae nuptiae*), наприклад, подружжя ввійшло в законний вік або домовладика дав згоду на шлюб; проте законність попереднього співжиття не відновлювалася.

та чоловіком подається заява про реєстрацію шлюбу. Церковна церемонія шлюбу не має жодного юридичного значення й повинна відбуватися після цивільної церемонії, проте Сімейний кодекс України визнає релігійний обряд шлюбу підставою для виникнення в жінки та чоловіка прав і обов'язків подружжя, якщо він відбувся до створення або відновлення державних органів реєстрації актів цивільного стану (ч. 3 ст. 21) [9].

Деякі норми канонічного права вказували, що шлюб вважається укладеним із моменту обміну обіцянками. Інші – що шлюб не вважається укладеним до початку статевих стосунків (*copula carnalis*). Проте з часом канонічне право почало розрізняти такі етапи: обмін обіцянками укласти шлюб у майбутньому, що передбачав договір заручин, який міг бути розірваний у певних ситуаціях однією зі сторін, і завжди – за спільною згодою; обмін обіцянками укласти шлюб у теперішньому часі, що становили договір шлюбу; згода на статеві стосунки після укладення шлюбу як завершення церемонії шлюбу. Вважалося, що договір укладається «словами, промовленими в цей момент», бо церква завжди дотримувалася позиції, що саме наречена з нареченим є «священниками таїнства шлюбу». Водночас тривалий період (до середини XVI століття) існувала неусталена (неформалізована) процедура укладення шлюбу, у зв'язку з чим залишалося відкритим питання інформування суспільства про час і місце його укладання [4, с. 84].

Окрім законного римського шлюбу (*matrimonium iustum*), виокремлювали різновид незаконного шлюбу – конкубінат, що укладався між паломниками й іншими вільними особами, які не мали права укласти римський законний шлюб через різне громадянство або походження, шляхом існування між ними фактичних шлюбних відносин. Малося на увазі стійке співжиття чоловіка й жінки з передумовою створити родину, а не короткочасний випадковий зв'язок (*adulterium*).

Сучасна французька законодавча система крім шлюбу, який укладається шляхом законодавчо визначеної процедури і реєструється в актах цивільного стану осіб, розрізняє **партнерів, що живуть разом «неофіційно»** (*en union libre*) і **«офіційно»** (*en concubinage*). В такому разі збереглася назва незаконного римського шлюбу, проте його юридичний зміст дещо змінився. Ті, хто «офіційно» проживає спільно (*en concubinage*), мають такі само юридичні привілеї, що й подружні пари, (наприклад, соціальне страхування). Для цього необхідно безкоштовно одержати в мерії міста свідоцтво, що підтверджує співжиття «як чоловіка й дружини». У цьому разі особи підписують «декларацію дійсності» (*attestation sur l'honneur*) про те, що проживають разом.

У Французькому цивільному кодексі 1804 року визначено поняття «співжиття». Згідно зі ст. 515-8 ФЦК, це – фактичний союз двох осіб, які спільно проживають, однієї чи різної статі, що характеризується безперервним і стійким веденням спільного життя [11, с. 152]. Отже, на відміну від шлюбу, укладеного шляхом законодавчо визначеної процедури, до співжиття не висувається вимога щодо гетеросексуальності пари; а головний акцент зроблено на безперервності та сталості. По суті, це та ж вимога щодо постійності, що міститься в римському праві, під час укладення законного шлюбу.

Сучасне німецьке законодавство містить норму, яка передбачає партнерство, створене для спільного життя, що прирівнюється до шлюбу з точки зору правового становища учасників позитивного партнерства та їхніх взаємних прав і обов'язків (ст. 17 b закону про реєстрацію партнерства).

За сімейним законодавством України проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не вважається підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя (ч. 2 ст. 21 СКУ). В Сімейному кодексі України

передбачений правовий режим незареєстрованих шлюбних відносин. Слід мати на увазі, що нинішній «конкубінат» містить і потенційну загрозу нівелювання такої превентивної функції шлюбу, як заборона одруження між близькими родичами. Зокрема, стаття 26 СКУ визначає, що за жодних умов не допускається шлюб між родичами по висхідній лінії; крім того, забороняється шлюб між особами, якщо хоча б одна з них визнана судом недієздатною внаслідок душевної хвороби або недоумства. Проте жодних обмежень щодо фактичного перебування вказаних осіб у «конкубінаті» чинним законодавством України, зокрема СКУ, не передбачено. Виникає також ризик підриву фундаментального принципу шлюбно-сімейних відносин – моногамії. Законодавець дає всі підстави (ст. 74 СКУ) говорити про можливість існування двох «паралельних», одночасних шлюбів: зареєстрованого (офіційного) і фактичного («конкубінату»). Цей висновок підтверджується і аналізом статей 75, 76, 91 Сімейного кодексу України.

Важливо, що чинне законодавство передбачає можливість отримання аліментів у двох випадках: в разі перебування у шлюбі (ст. 75 СКУ) і перебування в «конкубінаті» (статті 76, 91 СКУ). Отже, фактично викладене вище положення суперечить принципу моногамії, чітко закріпленому в ст. 25 СКУ («Одношлюбність»). [7, с. 88].

Ще один важливий інститут, про який у класичну римську епоху Ульпіан сказав: «Шлюбна домовленість походить від слова «врочиста обіцянка», оскільки у стародавніх було заведено заручатися обіцянкою (*stipulatio*) стосовно своїх майбутніх дружин» [3, с. 341], – це інститут шлюбної домовленості або заручин (*sponsalia*). Свобода форми заручин за класичної епохи вказує на виродження й нерозуміння цього давнього інституту, який зумовлювався застосуванням однієї з найформальніших давніх угод – *sponsio*. Регламентация шлюбної згоди втрачає своє значення одночасно з розвитком римського права, що знищувало всі майнові риси шлюбного обміну. В класичному праві шлюбна згода, що вважається лише обіцянкою шлюбу, не породжує примусового обов'язку брати шлюб, а тільки побічні наслідки. Отже, укладення шлюбу поділялося на дві відмінні за своїм правовим значенням події: заручини (*sponsalia*) й власне шлюбну церемонію (вона залежала від виду й форми шлюбу). Ці події могли відбуватися поступово в часі або бути віддалені одна від одної навіть кількома роками. Заручини обов'язково передують шлюбу.

Заручини ще не були гарантією майбутнього шлюбного союзу: їх можна було розірвати як за взаємною згодою, так і в порядку судового позову як відмову від зобов'язання. Розірвання заручин без поважних причин мало наслідком для винного безчестя (*infamia*), а іншій стороні надавало право на відшкодування збитків у зв'язку із заручинами (наприклад, витрат на подарунки тощо) [13, с. 134].

З 1838 року французьке право припинило визнавати заручини юридичною угодою [8, с. 27]. Заручені несуть одне перед одним лише моральну відповідальність. Юнак і дівчина залишаються вільними в ухваленні остаточного рішення до останньої хвилини перед шлюбом. Процес заручин не передбачає особливих процедур, проте заручені мають певні права. Наприклад, якщо юнак залишив дівчину, раніше обіцяючи з нею одружитися, то вона може звернутися до суду й зажадати відшкодування її морального збитку. Якщо заручини мали більш офіційний характер (публікація в пресі, призначення конкретного дня весілля, укладання шлюбного контракту і т. ін.), то процес розриву ускладнюється й може стати тривалим через судову тяганину.

У Німецькому цивільному уложенні поняття заручин використовується як правова категорія. Згідно з

панівною в німецькій правовій літературі точкою зору заручини є договором, відповідно до якого чоловік і жінка, що з цього моменту набувають статусу наречених, обіцяють узяти шлюб одне з одним. Укладення цього договору не передбачає дотримання спеціальної форми (наприклад, обміну обручками), але обов'язково залишається й публічна заява. Якщо заручена особа відмовиться від заручин, вона зобов'язана відшкодувати іншій стороні та її батькам витрати, що виникли внаслідок очікування укладення шлюбу. Якщо шлюб не буде укладено, то наречений чи наречена мають право вимагати від іншого за правилами повернення того, що було надано як подарунок унаслідок заручин. Таке правило не діє у разі смерті нареченого (нареченої) (ст. 1297-1301) [1].

Ухвалюючи новий Сімейний кодекс України, законодавець зробив спробу на правовому рівні закріпити поняття «заручини». Так, у першій редакції ст. 31 СКУ містилася норма про те, що «зарученими вважаються особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу. Такий статус мала пара до офіційної реєстрації шлюбу, тобто протягом близько одного місяця. Деякі органи РАЦС в Україні навіть проводили церемонію заручин урочисто: у присутності молодих та їхніх гостей оголошувалося, що подано заяву про реєстрацію шлюбу і молоді вважалися нареченими і нареченою. У такому вигляді ця права норма проіснувала лише два роки: у грудні 2006-го до низки статей кодексу були внесені зміни й визначення «заручин» вилучено. Тепер згідно з п. 1 ст. 28 СКУ «особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, вважаються нареченими». Але суті справи і правових наслідків це не змінює. Подання заяви до органів РАЦС парю є юридичним фактом і тягне за собою певні юридичні наслідки, які зі зміною статусу осіб із «заручених» на «наречених» не змінилися. Ці наслідки пов'язані з відмовою одного із наречених (заручених) від подальшого укладання шлюбу.

Отже, Сімейний кодекс України як наречених визнає осіб, що подали заяву про реєстрацію шлюбу. Це і буде процедурою заручин. І знову-таки передбачено, що особа, яка відмовилася від шлюбу, зобов'язана відшкодувати другій стороні витрати, здійснені нею у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля. Такі витрати не підлягають відшкодуванню, якщо відмова від шлюбу була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченої, нареченого, прихованням нею чи ним обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення.

На основі проаналізованих норм, принципів, формувань, правових конструкцій тощо досліджено становлення та розвитку інститутів сімейного права в країнах романо-германського типу правової системи. Про належність України до сім'ї країн континентальної правової системи свідчить наявність схожих норм із регулювання інституту шлюбу та заручин, а наведені характеристики цього інституту сімейного права на прикладі законодавств Франції, Німеччини та України підтверджують їхню спільність на основі принципів та положень римського приватного права у цій сфері відносин. Насамперед шлюбом оголошується вільний союз, тобто заснований на вільному волевиявленні осіб, а будь-який примус укладати шлюб вважається неприпустимим. Під час реєстрації шлюбу висуваються вимоги його дійсності (шлюбний вік, відсутність близького споріднення, психічного захворювання, іншого зареєстрованого шлюбу). Підстави недійсності шлюбу доповнено новою вимогою щодо взаємної обізнаності наречених про стан здоров'я та проходження медичного обстеження. Шляхом регламентації партнерства, створеного для спільного проживання, встановлена раніше невідома форма визнання сімейних прав одностатевих пар чи «одностатевого сімейного союзу» (Німеччина) або «цивільного пакту солідарності» (Франція) – партнерства, що існує нарівні зі шлюбом і прирівнюється до нього з точки зору правового становища учасників позитивного партнерства та їхніх взаємних прав і

обов'язків. Проблемою у сімейному законодавстві України є відсутність правового врегулювання існування «конкубанату», що автоматично виключає одноманітний підхід судових органів до вирішення пов'язаних із ним суперечок.

На сучасному етапі розвитку права країн романо-германського типу правової системи важливим стало визнання єдиних принципів регулювання шлюбно-сімейних відносин, унаслідок якого було ухвалено та ратифіковано Конвенцію ООН «Про згоду на вступ у шлюб, мінімальний шлюбний вік і реєстрацію шлюбів» (1962 р.) [5]. Цей документ спрямований на досягнення вільної та цілковитої згоди обох сторін, що беруть шлюб, на подолання застарілих законів, звичаїв і практики, які уможливають шлюби в ранньому віці (дитячі шлюби) та шлюби без згоди жінки. Хоч Україна не є учасницею конвенції, її законодавство з цього питання цілковито відповідає міжнародним стандартам.

До того ж з 3 вересня 1981 року Україна стала учасницею Конвенції ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» (1979 р.) [6], стаття 16 якої стосується проблеми дискримінації жінок у сфері особистого життя, зокрема в галузі сімейного законодавства. Так, конвенція гарантує однакові права чоловіків та жінок під час одруження та на вільний вибір подружжя і на одруження лише зі своєї вільної й цілковитої згоди. Конвенцією також зазначено, що заручини і шлюб дитини не мають юридичної чинності, тож уживають усіх необхідних заходів, зокрема й законодавчих, із метою визначення мінімального шлюбного віку та обов'язкової реєстрації шлюбів в актах громадянського стану.

Джерела

1. Гражданское уложение Германии. Вводной закон к Гражданскому уложению. 3-е изд., перераб. – М.: Волтерсклувер, 2008. – 816 с.
2. Дигести Юстиниана / Перевод с лат.; Отв. ред. Л. Л. Кофанов. Т. VII. Полутом 2. – М.: Статут, 2005. – 564 с.
3. Дигести Юстиниана / Перевод с лат.; Отв. ред. Л. Л. Кофанов. Т. IV. – М.: Статут, 2005. – 780 с.
4. *Кашанина Т. В.* Происхождение государства и права. – М., 1999. – С. 84.
5. Конвенция про згоду на вступ у шлюб, мінімальний шлюбний вік і реєстрацію шлюбів (1962 р.). – <http://www.zakony.com.ua/juridical.html?catid=39910>.
6. Конвенция про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, 1979 р. – http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_207.
7. *Миронова Г.* Моральні засади Сімейного кодексу України // Право України. – 2004. – № 4. – С. 99–102.
8. *Морандьер Л. Ж.* Гражданское право Франции. – М., 1958. – 742 с.
9. Сімейний кодекс України, 10 січня 2002 р., № 2947-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2947-14>.
10. Тексты римского права: Законы XII таблиц. Институты Гая. – М.: Зерцало, 1997. – 476 с.
11. Французский Гражданский кодекс. Учебно-практический комментарий. – М.: Проспект, 2008. – 752 с.
12. *Харитонов Е. О.* Історія приватного права Європи: Західна традиція. – Одеса, 2001. – 328 с.
13. *Черниловский З. М.* Лекции по римскому частному праву. – М., 1991. – 208 с.